

START

MET VOORUITKIJKEN

Whitepaper

Ethiek voor elke hbo-professional

Auteur: Heleen Toppinga

Noordhoff

Brengt je verder

Over de auteur

Dr. Heleen Toringa is leerlijnhouder en docent Kritisch denken en Ethiek bij Avans Hogeschool. Heleen is lid van de Ethische Commissie Avans en bestuurslid van de Vereniging van Ethici in Nederland. Heleen studeerde wijsbegeerte, is opgeleid tot docent filosofie en promoveerde op een proefschrift over kritisch denken. In opdracht van Avans Hogeschool schreef ze een *Handreiking Ethiek. Wenken voor het integreren van ethiek in het hoger beroepsonderwijs* (2023). Dat schreef ze voor hbo-docenten zonder opleidingsachtergrond in de ethiek.

Inhoud

Inleiding	p. 3
De noodzaak van goed ethiekonderwijs	p. 4
Geïntegreerd én expliciet ethiekonderwijs	p. 4
1. Van moraliteit naar ethiek	p. 5
2. Een morele taal ontwikkelen	p. 8
3. Je morele horizon uitbreiden	p. 11
4. Moreel willen handelen	p. 14
5. Samen nadenken uit gedeelde verantwoordelijkheid	p. 17
Afsluiting	p. 17

Inleiding

Stel je voor... Organisaties waar werknemers de moed hebben om morele vragen te stellen: 'Doen we hier goed aan? Kan dat niet anders? Naar welke waarden willen wij handelen?' Waar niet alleen wordt gedacht in termen van 'wat werkt, wat verkoopt en hoe willen wij gezien worden?' Maar ook vanuit morele waarden. In een veilige omgeving. Dat zijn organisaties waar ook de samenleving mee is gediend.

Voor het streven naar zo'n praktijk is ethiek nodig. Ethische reflectie op praktijken. Kritisch reflecteren op morele vraagstukken gaat niet vanzelf. Handelen naar je morele standpunt al helemaal niet. Het zijn morele competenties die ontwikkeld moeten worden. De school kan daar een belangrijke bijdrage aan leveren. Van basisschool tot vervolgopleiding.

In deze whitepaper stip ik aan hoe ethiek geïntegreerd kan worden in het hoger beroepsonderwijs. Van alle hbo-docenten. In stage- en afstudeerbegeleiding en in de lessen van vakdocenten. Van docenten business, techniek en bedrijfskunde tot social work, verpleegkunde en kunst. Kortom, in alle kennisdomeinen van het hbo.

De noodzaak van goed ethiekonderwijs

Grensoverschrijdend gedrag in de mediawereld, de sportsector, de zorg en thuis. Discriminatie en racisme. De afhandeling van schade door gaswinning in Groningen. De toeslagenaffaire. Het zijn voorbeelden van grote morele misstanden in Nederland. Om nog maar te zwijgen over de morele uitwassen op wereldschaal. Daarnaast is er het 'grijze gebied' dat je niet (direct) ziet, maar wel bestaat.

In dit maatschappelijke klimaat krijgt ethiek extra urgentie. De samenleving lijkt sterker dan ooit op te roepen tot serieuze aandacht voor ethiek. Dat valt af te leiden uit de morele verontwaardiging over morele misstanden in het publieke debat. Daarmee klinkt ook de roep om goed ethiekonderwijs. Ik roep dat ook en niet alleen op basis van maatschappelijke geluiden.

Er is recent onderzoek verricht naar ethiek in het hbo. Conclusie: het ontbreekt hbo-studenten aan een moreel vocabulaire en aan morele kennis. Hbo-studenten van verschillende studies willen een morele professional zijn en hebben een moreel kompas. Maar het ontbreekt studenten aan woorden om hun morele gedachten te uiten. En persoonlijke dilemma's in stages, zoals de zorg om een goede beoordeling of 'je moeten aanpassen, want je bent maar een stagiair', maakten het moeilijk om naar hun moreel kompas te *handelen*.

Bovenvermeld onderzoek is uitgevoerd door Van Stekelenburg, Smerecnik, Sanderse, en De Ruyter. Er is in 2020 en 2023 over gepubliceerd¹. Ook onderzoek laat dus zien welke lacunes in morele competenties ethiekonderwijs kan aanvullen.

¹ De details van deze bron zijn te vinden in de literatuurlijst van mijn Handreiking Ethiek (Torrington, 2023). Deze whitepaper is namelijk gebaseerd op mijn Handreiking. Dat geldt ook voor de literatuurbronnen waarop ik mij in deze whitepaper impliciet baseer. Die keuze is gemaakt omwille van de leesbaarheid.

Geïntegreerd én expliciet ethiekonderwijs

De tijd is rijp om ethiek een volwaardige plaats te geven. Onder andere in het hbo. Hoe we dat als hbo-professionals kunnen doen is het onderwerp van deze paper. De kern van mijn idee daarover sluit aan bij een trend in het hbo: lesinhouden geïntegreerd aanbieden.

Zo kun je ethiek integreren in stage- en afstudeerbegeleiding om studenten de samenhang tussen verschillende lesonderdelen te laten ervaren. De samenhang bijvoorbeeld tussen ondernemen en dat *mede* doen op basis van morele waarden. Ook kun je ethiek een plek geven in grote onderwijsmodules. Je verbindt ethiek dan heel gericht aan het thema van een module over bijvoorbeeld gedragsbeïnvloeding, business innovatie of AI (Artificial Intelligence).

In deze whitepaper reik ik didactische suggesties aan om ethiek te integreren in het onderwijs van elke hbo-professional. Ik richt mij tot hbo-docenten die niet zijn opgeleid in de ethiek.

Maar ethiek geïntegreerd aanbieden is niet voldoende. Onderzoeken over het bevorderen van *kritisch denken* laten zien dat een 'mixed approach' het meest effectief is. Dat wil zeggen dat je kritisch denken zowel expliciet als impliciet aanleert bij studenten. Denk aan het aanbieden van argumentatietheorie als voorbeeld van *expliciete* lessen in (aspecten van) kritisch denken. Denk voor de *impliciete* benadering aan projectbegeleiders die regelmatig vragen naar de onderbouwing van een (te vormen) bedrijfsadvies. En daar kritische vragen bij stellen. Omdat ethiek veel raakvlakken heeft met kritisch denken, valt te verwachten dat effectief ethiekonderwijs ook vraagt om deze gecombineerde aanpak.

Bovendien geloof ik dat docenten die zijn opgeleid om ethiek te geven - meestal filosofiedocenten - een kwalitatief goede aanvulling kunnen bieden op de impliciete/geïntegreerde kant van de mix. Zij verzorgen dan de expliciete ethieklessen, mogelijk in keuzemodules voor die studenten die intrinsiek gemotiveerd zijn voor ethiek.

In deze whitepaper concentreer ik mij op didactische suggesties om ethiek te *integreren* in het onderwijs van elke hbo-docent. Dat betreft dus de impliciete kant van de gecombineerde aanpak om morele competenties te bevorderen bij studenten.

1. Van moraliteit naar ethiek

Er bestaat een onderscheid tussen moraliteit en moraal enerzijds en ethiek anderzijds. Wie dat onderscheid begrijpt, heeft een belangrijke sleutel in handen om ethische reflectie en moreel handelen bij studenten te bevorderen. Ik stip in deze paragraaf iets aan over basisbegrippen uit de ethiek en benoem waar ethiek zich onder andere door kenmerkt. Ik wil daarmee laten zien dat ethiek in een onderwijspraktijk voor een groot deel (maar niet uitsluitend) is gericht op de kritische reflectie op morele vraagstukken. Zo verfijn je je natuurlijke vermogen om na te denken over goed en kwaad en ontwikkel je morele competenties. Zo wordt moraliteit ethiek.

Moraliteit is het verschijnsel dat mensen, waar ook ter wereld, nadenken over goed en kwaad en over wat geldt als juist of onjuist handelen. Dat nadenken en discussiëren met anderen over moraliteit mondt uit in wat moraal wordt genoemd. Moraal verwijst naar een verzameling waarden en normen die actueel is in een bepaalde cultuur en in een bepaalde tijd. Waarden drukken waarderingen uit over wat van belang is in het leven. Normen drukken gedragsregels uit over wat het geval *zou moeten* zijn (morele plichten) of *mogen* zijn (morele toestemmingen).

Moraliteit omvat ook intenties van mensen om al dan niet naar een moraal te handelen. De inhoud van waarden en normen verschilt van cultuur tot cultuur en van persoon tot persoon. Morele onenigheid is een constante. Maar het fenomeen dat mensen überhaupt denken in termen van 'wat goed is en wat juist is', is universeel.

Ethiek is een deelgebied van de filosofie. Het onderzoekt moraliteit door erop te reflecteren en over na te denken op basis van argumentatie. Dat onderzoek is gericht op wijsheid en (doorgaans) niet op het verwerven van geobjectiveerde kennis zoals in de empirische wetenschap het geval is. Ethiek in de praktijk, zoals het hbo, is ethiek toepassen. Ethiek toepassen draait grotendeels om het bevorderen van een kritische reflectie op morele vraagstukken uit een specifieke praktijk. Denk aan situaties in een project of een (afstudeer) stage waar je morele vragen bij kunt stellen. Deze reflectie omvat de vraag naar 'hoe te handelen'. Waarden zonder normen zijn als een lichaam zonder handen en voeten.

Een cruciaal kenmerk van ethiek is dat het een argumentatievak is. De vraag naar de onderbouwing van een moreel standpunt is een belangrijk onderdeel in de ethiek. Met welke argumenten rechtvaardig je je standpunt? Klopt die onderbouwing? Dat betekent onder andere dat ethische reflectie vraagt om argumentatievaardigheden.

Ik stip hieronder aan waar je als hbo-docent in kunt verdiepen om bij te dragen aan de ontwikkeling 'van moraliteit naar ethiek'. Dat wil zeggen, hoe je er als hbo-docent aan bijdraagt om wat studenten van nature kunnen, te professionaliseren.

Ethiekkennis als denkinstrument voor ethische reflectie

De (wijsgerige) ethiek heeft kennis voortgebracht. Die kennis omvat begrippenkennis, zoals analyses van de begrippen ethisch dilemma, morele lof en morele schuld et cetera. Ethiekkennis omvat ook ethische theorieën (zie paragraaf 2 van deze whitepaper) over hoe je bepaalt wat moreel (on)juist is. Ook zijn er ethische reflecties van (hedendaagse) filosofen/ethici op morele onderwerpen, zoals die van filosoof René ten Bos over moreel leiderschap.

Het bezitten van een deel van deze ethiekkennis als hbo-docent die ethiek wil integreren in zijn eigen onderwijs, is nuttig om ethische reflectie bij studenten op scherp te brengen. Sterker nog, om überhaupt tot een moreel perspectief te komen. Zonder kennis van ethische begrippen, ethische theorieën en ethische analyses van filosofen kan een moreel ingestoken gesprek ongemerkt overgaan in een ander gesprek. Bijvoorbeeld over wat werkt, wat verkoopt of hoe je gezien wilt worden door anderen.

Ethiekkennis kun je zien als denkinstrument om tot een moreel perspectief te komen en je morele denken te voeden en uit te dagen.

Vaardig zijn in moreel redeneren en morele argumentatie

Kennis over goed redeneren en argumenteren valt niet kort te beschrijven. Toch doe ik een poging om daarover beknopt te schrijven. Redeneren is een *cognitief* proces van verbanden leggen en daaruit een conclusie trekken. Argumenteren is een *communicatief* proces waarin iemand een ander probeert te overtuigen van de aanvaardbaarheid van een standpunt. Het kan helpen om als docent verschillende argumentatietypen te kennen die bruikbaar zijn bij moreel redeneren.

Zo bestaan er standpunten waarin een waarderende uitspraak (een positieve of negatieve waardering van iets, uiteraard in verschillende sterktes en bewoordingen) wordt onderbouwd op basis van een **criterium**. Een criterium dat aan feiten wordt ontleend, zoals het expliciet opnemen van duurzaamheid in investeringsbeleid van ondernemingen. Er zijn ook waarderende standpunten die verdedigd worden op basis van een **morele norm**, zoals 'je moet als werknemer niet alleen functionele verantwoordelijkheid nemen, maar ook morele verantwoordelijkheid op persoonlijke titel'.

Er bestaan ook standpunten waarin (het laten van) een handeling wordt bepleit op basis van een gewenst **feitelijk effect**, zoals efficiëntie en verbetering van de zorg door thuismonitoring van hartpatiënten met AI-toepassingen. En sturende standpunten waarin een handeling wordt bepleit op basis van een moreel **principe**, zoals 'aanvallend geweld is moreel verwerpelijk'. Wie in staat is om deze verschillende argumentatietypen te herkennen, kan er vervolgens goede kritische vragen bij stellen.

De gemene deler van kritische vragen bij alle argumentatietypen, is dat je nagaat:

- 1 of de inhoud van een argument *aanvaardbaar* is ['feitelijk waar' bij argumenten die feitenclaims bevatten en waar blijken te zijn. Of aannemelijk op basis van een kritische discussie bij waarderende argumenten. En aannemelijk bij feitenclaims waarvoor geen bewijs bestaat, maar die 'weleens waar kunnen zijn' op basis van *common sense* of andere feiten die wél bewezen zijn];
- 2 of het argument *relevant* is voor het ondersteunen van het standpunt [heeft het argument betrekking op het standpunt? Doet het ter zake?];
- 3 of het argument een *voldoende* ondersteuning is voor het standpunt [heeft de argumentatie, één argument of meerdere argumenten, voldoende gewicht om het standpunt te ondersteunen? Of zijn er meer argumenten nodig?].

Om te zorgen dat morele argumentaties aan kwaliteit winnen, loont het om te oefenen met het *herkennen* van verschillende argumentatietypen. En daarover passende kritische vragen te leren stellen. Niet om die argumentaties per definitie aan te vallen, maar om te *toetsen* of ze houtsnijden. Liefst in een onderzoekend en constructief klimaat. Een klimaat waarin het niet gaat om winnen, maar om wijsheid.

2. Een morele taal ontwikkelen

Niet alleen onderzoek leert dat hbo-studenten geen moreel vocabulaire hebben, maar dat wél zouden willen ontwikkelen. Ook mijn ervaring als ethiekdocent in het hbo is daarmee in overeenstemming. Ik zie de intens grote moeite die studenten soms ervaren om zich met basale ethiekkennis uit te drukken. Ik zie ook beschouwende blikken vanuit ontlukende interesse. Dat voedt mijn motivatie en draagt bij aan mijn geluk. Jaar in, jaar uit.

Hoe ontwikkel je als student een morele taal? Eén van de wegen daartoe is het hebben van begrippenkennis uit de ethiek. Die zul je als hbo-docent die ethiek wil integreren in het eigen onderwijs dan natuurlijk ook moeten bezitten. Je gebruikt dan ethische begrippen die het morele denken van studenten ondersteunen. En je stelt als docent de juiste vragen met de juiste woorden. Om je een indruk te geven van basisbegrippen die het ontwikkelen van een morele taal ten goede komen, sta ik stil bij de betekenis uit de literatuur van het begrip morele verantwoordelijkheid. Wat houdt morele verantwoordelijkheid in? Wanneer is een moreel verwijt gepast? Wanneer is lof op zijn plaats? Wanneer zou het onredelijk zijn om te vinden dat een ander of jijzelf iets zou moeten doen of had moeten doen? Grote vragen waar je niet omheen kunt als je nadenkt over 'wat goed is en wat juist is'.

Ik beperk me nu tot één begrip en doe suggesties voor het hanteren van dat begrip als je in gesprek bent met studenten. De 'praktijkinhoud' van dat gesprek laat ik over aan jou. Je hebt voor een moreel gesprek met studenten een situatie nodig waarbij je morele vragen stelt. Naar aanleiding van welke situatie in een beroepssituatie werd de vraag actueel: wat is mijn/onze/haar/zijn/diens morele verantwoordelijkheid? Wat is redelijk en waarom precies?

Het begrip morele verantwoordelijkheid in gesprek met studenten

Morele verantwoordelijkheid wordt wel omschreven als de morele plicht om zorg te dragen voor iets of voor iemand (vooraf) en de morele plicht om daarover rekenschap af te leggen (achteraf). Morele verantwoordelijkheid draag je niet (per se) ten opzichte van de rechter of de politie. Ook niet (per se) voor een organisatie waarin je verantwoordelijk bent voor taken op basis van zakelijke afspraken. Morele verantwoordelijkheid is gebaseerd op morele uitgangspunten, zoals eerlijkheid, en je legt die af tegenover de samenleving. Of: de morele gemeenschap. Je kunt morele verantwoordelijkheid dragen: 1. als je handelingen in vrijheid zijn gekozen (een handeling verrichten onder dreiging van geweld is niet vrij) en 2. als je in staat bent om op een rationele manier verantwoording af te leggen over je handelingen.

Uiteraard zijn er mensen die geen verantwoordelijkheid kunnen dragen. Zoals een bepaalde groep criminelen, een bepaalde groep mensen met zware psychopathologie en mensen met vergevorderde dementie. In de filosofie bestaat er een principe dat kan helpen om na te gaan in hoeverre mensen in een specifiek geval verantwoordelijk zijn. Verantwoordelijk om een bepaalde handeling (al dan niet) uit te voeren op basis van morele uitgangspunten. Dat principe luidt:

'Behoren impliceert kunnen' en 'niet kunnen sluit behoren uit'.

In gesprek met studenten over morele vragen zou je de hierboven beschreven betekenis van verantwoordelijkheid kunnen hanteren. Laat studenten zelf nadenken over 'wie waarvoor moreel verantwoordelijk is'. Waarbij je studenten ook zélf laat bedenken wat zinvol kan worden verstaan onder verantwoordelijk 'kunnen' en 'niet kunnen' zijn. Wanneer kun je redelijkerwijs zeggen dat mensen een moreel geboden handeling al dan niet kunnen uitvoeren? Wat zijn daarvoor je (feitelijke of waarderende) argumenten?

Ook zijn er natuurlijk *omstandigheden* waarmee je rekening houdt als je nadenkt over morele verantwoordelijkheid. Zijn er **verontschuldigende omstandigheden** ('hij kon in die situatie niets doen') of **verzachtende omstandigheden** ('begrijpelijk eigenbelang')? Ook dit aspect, met deze woorden, kun je meenemen in gesprek met studenten.

Wat studenten in mijn ervaring vaak moeilijk vinden is dat er over morele verantwoordelijkheid meestal geen expliciete afspraken zijn gemaakt. Dit in tegenstelling tot juridische verantwoordelijkheid en taakverantwoordelijkheid. Ik probeer mijn studenten vertrouwd te maken met het idee: 'zelf nadenken, samen met anderen, met behulp van ethiekkennis en kennis van goed argumenteren'. 'Brede begrippen, zoals rechtvaardigheid, vullen wij als professionals en als burgers in onze tijd **zelf** en **samen** in. Dat begrip is niet vaag, maar **bewust breed** om steeds opnieuw te kúnnen invullen. Daar verbind je normen aan die concreet en specifiek zijn, dus **bewust niet breed**. In dit vak mag je zélf nadenken, wat niet betekent dat alles wat je denkt klopt.'

Hoe moeilijk dat aspect van ethiek ook wordt gevonden, kleine denkstappen nemen en geduld hebben als docent loont. Mij stemt dat hoopvol. Het is mogelijk.

3. Je morele horizon uitbreiden

'Wat van waarde is en wat je zou moeten of mogen doen. Dat is toch subjectief? Dat moet iedereen toch zelf uitmaken?' Deze geluiden duiken vaak op als je ethische reflectie aanmoedigt in een omgeving met niet-filosofen. Het zijn begrijpelijke geluiden, maar het is van belang om er een antwoord uit de ethiek op te geven.

In essentie zou dat antwoord kunnen zijn: 'Nee, ethiek is geen individuele zaak. Het gaat om waarderingen en niet om feiten, dat klopt. Waarderingen over wat (niet) goed is en waarover je van mening kunt verschillen. Maar ze zijn gericht op goed *samen*leven. Nadenken over wat je zou moeten of mogen doen op basis van die waarderingen, is daarom een *gezamenlijke* verantwoordelijkheid. Bovendien gaat het in de ethiek om een goede onderbouwing voor je morele standpunt en om open-mindedness ten opzichte van verschillende perspectieven, afgezien van *wat* je vindt.'

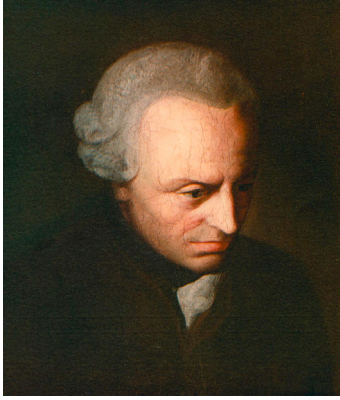
De filosofie heeft een traditie voortgebracht van beschouwingen over de vraag hoe je bepaalt wat moreel (on)juist is. Antwoorden op die vraag zijn uitgewerkt in normatief-ethische theorieën. Kennisnemen van normatieve theorieën en ze leren toepassen op actuele casussen breidt je morele horizon uit, ofwel je open-mindedness / je ruimdenkendheid. Verschillende perspectieven

toepassen op één morele kwestie helpt ook om blinde vlekken te voorkomen, zoals geneigd zijn om **alléén** te denken in termen van de gevolgen van een morele keuze.

In deze whitepaper belicht ik bewust één theorie om je een indruk te geven van een manier om de morele horizon van studenten uit te breiden. Als je ethiek in je lessen integreert, kun je dus het beste met *verschillende* ethische theorieën kijken naar dezelfde morele kwestie. Een theorie die het huidige denken in gevolgen uitdaagt en daarmee je horizon kan uitbreiden, is plichtethiek. Wat is de kern van **plichtethiek** en hoe kun je vanuit dat perspectief in gesprek gaan met studenten over waar je, in een concreet geval, goed aan doet?

Het klassieke plichtethische perspectief op 'het goede'

Een ethische theorie verwerken in gesprek met studenten over een morele kwestie begint met kennisnemen van die theorie. Die kennis hoeft niet zo diepgaand te zijn als de kennis van filosofiedocenten. Maar basiskennis van ethische theorieën is wel nodig. Deze basiskennis helpt je als docent om de juiste vragen aan studenten te stellen. Dat vergroot de kans om tot een perspectief te komen dat verder reikt dan ieders persoonlijke moraal.

Klassieke plichtethiek, ontwikkeld door de 18e-eeuwse filosoof Immanuel Kant, is gericht op handelingen. Andere theorieën zijn meer gericht op karaktereigenschappen van individuen of 'goede gevolgen voor de grootste groep'. Wat is goed volgens plichtethiek? Kant redeneert dat er veel eigenschappen in de wereld bestaan die we goed noemen. Verstand, humor, oordeelsvermogen, moed, vasthoudendheid zijn voor veel mensen goed en wenselijk. Maar ze kunnen ook met een slechte wil worden ingezet. Denk aan de terrorist die ook moed nodig heeft, maar daaruit handelingen verricht die we volgens Kant niet goed kunnen noemen. Voor Kant is de volgende vraag doorslaggevend: uit wat voor een soort wil handel je?

Bij klassieke plichtethiek staat het begrip "de goede wil" centraal. Eén ding is onvoorwaardelijk goed en dat is de goede wil, volgens Kants ethiek. De goede wil is niet goed door wat hij teweegbrengt; het is niet per se goed als het een gesteld doel realiseert. De goede wil betekent ook niet dat je gezindheid/je neiging om het goede te doen deugdelijk is. De goede wil moet alles doen om het goede ook daadwerkelijk tot stand te laten komen. Als je een ander wilt helpen en ernaar handelt, maar het door omstandigheden niet lukt om de ander te helpen, dan doet dat geen afbreuk aan de morele waarde van je handeling. Moreel handelen heeft betrekking op wat zich binnen de verantwoordelijkheid van het individu bevindt. Het resultaat van handelingen is volgens Kant geen graadmeter voor moreel handelen.

Een winkelier, schrijft Kant in de 18e eeuw, die eerlijke prijzen hanteert omdat hij eerlijk wil zijn, handelt met een goede wil. Eerlijk zijn is geboden. Punt. In eerlijk zijn uit welbegrepen reputatiebelang schuilt geen morele waarde. Mensen helpen, omdat je plezier schept in het helpen? Ook hier ontbreekt de morele waarde. Maar het kan toch samengaan? Helpen en je daar zelf goed bij voelen? Ja natuurlijk, zegt Kant, met dat goede gevoel is niets mis, zolang dat goede gevoel niet het hoofddoel is van je hulpgedrag.

Instrumenteel handelen in de zin van: 'ik ben eerlijk, want daarmee bereik ik wat ik wil', is niet wat dat handelen morele waarde geeft. Echte morele waarde kan slechts worden gevonden als mensen uit *plicht* handelen. Let wel: het gaat hier om 'verplicht handelen uit vrijheid'. Morele plicht komt bij Kant niet van buitenaf, maar van binnenuit. Het komt voort uit een ervaren gevoel van vrijheid en een innerlijk geweten dat mensen met elkaar delen.

Kant erkent normatief denken dat wél vertrekt vanuit een gewenst doel. Een handeling wordt dan gezien als een middel om iets anders te bereiken, zoals 'niet liegen (middel) om je goede naam te behouden (doel)'. Maar deze manier van denken heeft volgens Kant niets met moraal te maken. De gedachtegang die je volgens klassieke plichtethiek kunt toepassen als je je afvraagt of een bepaalde handeling moreel juist is om uit te voeren, is vrij vertaald:

'Handel op basis van die regel waarvan je kunt willen dat die regel voor iedereen geldt. Behandel mensen als een doel op zich, met respect, en niet alleen als een middel om je eigen doel te bereiken. Het goede is handelen uit principe en met je geweten. Het goede wordt niet bepaald door het schatten van de gevolgen van je voorgenomen handeling. Het pakt toch vaak anders uit dan je denkt. Doe wat binnen je verantwoordelijkheid ligt.'

Een plichtethisch perspectief verwerken in gesprek met studenten

Stel je voor. De projectgroep die jij als docent begeleidt ervaart een dilemma. De groep vraagt zich af of het moreel oké is om dit keer niet 100% transparant te zijn naar klanten toe over gebruikte materialen voor de productie van zonnepanelen. Deze materialen zijn bewezen schadelijk voor de leefomgeving. Alternatieve, duurzamere materialen zouden de zonnepanelen flink duurder maken. Transparantie en duurzaamheid zijn kernwaarden van het bedrijf waarvoor studenten een opdracht uitvoeren. Als je een plichtethisch perspectief op dit dilemma wilt loslaten, doorloop dan bijvoorbeeld de volgende twee denkstappen. Stel daarbij de volgende vragen aan studenten.

Stap 1.

Om welke voorgenomen handeling gaat het en welk doel heeft die handeling?

Een antwoord waar je samen met studenten op kunt uitkomen is: 'Wij, projectleden, gaan namens zonnepanelenbedrijf De Beer een deel van de waarheid verhullen, namelijk het gebruik van milieuonvriendelijke materialen om ze te kunnen verkopen aan een relatief grote groep consumenten. We *framen* het zo dat de pijnlijke waarheid over de materialen niet letterlijk wordt gedeeld, zonder die te ontkennen.' Je maakt hier expliciet welke handeling studenten overwegen om uit te voeren en met welk motief. Ethiek draait voor een groot deel om het expliciteren van wat impliciet is. Als je intenties, doelen, argumenten of voorgenomen handelingen expliciet maakt, kom je sneller tot de kern en kun je ermee redeneren.

Stap 2.

Kun je van de handeling van stap 1 een morele regel maken die voor iedereen geldt?

Om duidelijk te maken dat je volgens plichtethiek een handeling mag verrichten als je kunt willen dat die handeling voor iedereen moreel toelaatbaar is, maak je er een 'generieke regel' van. Je laat de stap zien van 'dit mogen wij, als specifieke partij' naar 'dit mag iedereen, altijd en in elk vergelijkbaar geval'. De generieke regel luidt dan: 'Het is voor elke ondernemer in zonnepanelen of een vergelijkbaar product moreel oké om de waarheid te verhullen over het gebruik van milieuonvriendelijke materialen, om ze te kunnen verkopen aan een

relatief grote groep consumenten.' Kan dat vanuit plichtethiek, als je bedenkt dat de regel 'liegen mag' niet universeel kan gelden? Want als iedereen mag liegen, vertrouw je elkaar niet meer. Je kunt alleen succesvol liegen als de ander gelooft dat je de waarheid spreekt. Al zou je willen liegen, dat wordt moeilijk. 'Liegen mag' zou het principe van 'je moet de waarheid spreken' tegenspreken. Principes die elkaar tegenspreken kun je niet willen, redeneert Kant, want dan zouden ze niet meer (logisch) kunnen functioneren.

Het antwoord bij deze denkstap is plichtethisch als je ongeveer zo redeneert: 'Nee, we kunnen van de handeling uit stap 1 geen algemene regel maken. Niemand zou een bedrijf meer geloven als iedereen de waarheid over schadelijke producten mag verhullen. We zouden onszelf iets toestaan, waarvan we niet kunnen willen dat anderen dat ook doen. We kunnen geen uitzondering voor onszelf maken. We *willen* dat trouwens ook niet, want het zou hypocriet zijn om te willen dat we anderen kunnen vertrouwen, terwijl we zelf onbetrouwbaar zijn. Dit doen we dus niet!'

Het kan natuurlijk zijn dat studenten een heel ander antwoord geven bij stap 2. Om morele competenties, waaronder ruimdenkendheid, te bevorderen kun je hen het antwoord van plichtethiek voorleggen. Dit is de uitdaging voor 21e-eeuwse denkers die gewend zijn om **alleen** vanuit gevolgen te denken. Het punt is niet dat het vreselijk zou zijn om in een wereld van leugenaars terecht te komen. Het gevolg van milieuonvriendelijke materialen verzwijgen, maakt de handeling niet moreel onjuist volgens plichtethiek. Het is moreel onjuist, omdat de handeling niet bijdraagt aan een gemeenschappelijke moraal die goed is voor iedereen. Iedereen weet dat eigenlijk ook wel, geloofde Kant. Je geweten geeft je dat in.

4. Moreel willen handelen

Wie woorden leest als argumentatietypen, kritische vragen en ethische theorieën, kan denken dat ethiek alleen om rationaliteit vraagt. Niets is minder waar. Essentieel om te komen tot *moreel* handelen is oefenen met moreel gemotiveerd handelen en houdingen, zoals moed. Essentieel is ook het ontwikkelen van morele verbeeldingskracht.

Hoe mooi zou het zijn als hbo-studenten van binnenuit gemotiveerd zijn om te handelen naar morele waarden? Zonder daar illusies over te koesteren, zie ik het als een morele verantwoordelijkheid om daar binnen ethiekonderwijs naar te streven. En dat te doen zonder studenten inhoudelijk te sturen in moreel gemotiveerd gedrag. Het gaat er nu juist om dat zijzelf de motivatie ervaren om de daad bij het morele woord te voegen. Wij, docenten, faciliteren dat oefenen met moreel handelen en we moedigen hen aan. Meer niet, maar dat is al heel wat.

Wanneer kom je in beweging om te handelen naar een moreel standpunt en naar morele waarden? Door er gevoel bij te krijgen. Mijn ervaring als ethiekdocent leert dat het uitdagend voor studenten is om überhaupt te begrijpen wat een morele kwestie is. Naast aandacht voor moreel redeneren en daarover argumenteren met anderen, zou het weleens effectief kunnen zijn om andere werkvormen in te zetten. Werkvormen die beogen dat gevoelsmatig wordt *ervaren* wat morele thema's zijn, zoals spijt, toewijding, moed, schaamte en wraak. Ik doel op werkvormen die beginnen bij gevoel voor morele thema's, om van daaruit te reflecteren op een kwestie die je eraan kunt verbinden. En met een focus op waarden, op idealen die kunnen motiveren, in plaats van op normen die soms weerstand oproepen. Normen die je uit idealen afleidt komen vervolgens in een andere les aan de orde.

Ik bespreek hieronder één werkvorm die aansluit bij de traditie van de levenskunst en onder andere is uitgewerkt in de narratieve ethiek van filosofe Martha Nussbaum (geboren in 1947). Antwoorden op de vraag 'hoe te leven?' worden gezocht in verhalen. Verhalen uit de literatuur, waaronder toneelstukken. Het gaat in deze benadering van ethiek voor een groot deel om het vergroten van morele verbeeldingskracht en morele sensibiliteit. Dat komt neer op het vermogen om je gevoelsmatig te verplaatsen in de levens van andere mensen. Levens waarin emoties voorkomen. Levens waarin dingen gebeuren buiten onze invloed. Het gaat Nussbaum ook om oog krijgen als student voor je eigen kwetsbaarheid. Dat alles verfijnt je morele oordeelsvermogen en kan je motivatie voor moreel handelen aanwakkeren.

Verhalen vind je niet alleen in literatuur, maar ook in muziek en bij spoken word-artiesten. Een manier om gevoel te krijgen bij morele thema's is het interpreteren van songteksten. Hieronder is beschreven hoe je dat als werkvorm kunt inzetten.

Luisteren naar muziek met een morele lading en aan die lading woorden geven

Met studenten luisteren naar muziek met een morele lading, zou als lesdoel kunnen hebben dat studenten gevoel krijgen bij een moreel thema, zodanig dat ze dat thema met morele woorden kunnen uitleggen. Je wilt daarmee bijdragen aan begrijpen wat een moreel perspectief (überhaupt) inhoudt en onderzoeken of het studenten motiveert om ethisch te reflecteren. De werkvorm is onderdeel van het overkoepelende doel om motivatie voor *handelen* naar morele waarden aan te moedigen.

Ik raad je aan om te starten als docent met een songtekst naar **jouw keuze**, waarbij je toelicht wat volgens jou de morele lading van dat nummer is. Het duiden van een moreel thema is onderdeel van de opdracht en vraagt om inzicht in ethiek als vakgebied. Het gaat er nadrukkelijk niet om studenten te overtuigen van de 'juistheid' van dat nummer. Ze hoeven het ook niet mooi te vinden. Het gaat om het tonen van een uitgewerkt voorbeeld (*worked example*) als ondersteuning bij het leren innemen van een moreel perspectief. Het laten zien van uitgewerkte voorbeelden is effectief om studenten een vaardigheid aan te leren, vooral bij een complex of een voor hen nieuw onderwerp. Als studenten iets met de werkvorm kunnen, kun je hen vervolgens uitnodigen tot het zelfstandig zoeken van een songtekst met een morele lading. Het toelichten van de morele lading is onderdeel van de opdracht om te leren wat een moreel perspectief inhoudt.

Ik zou studenten het nummer *Hold your own* van Kae Tempest laten horen. Jij kiest als docent je eigen songtekst als uitgewerkt voorbeeld. Kae Tempest is spoken word-artiest en (een alom geprezen) dichter in Engeland. Kae werd geboren in 1985, groeide op in Brockley, Zuidoost-Londen en presenteerde zich in 2020 als een non-binaire persoon. Daarom veranderde hen diens naam van Kate naar Kae.

In de les zou ik Kae introduceren en het nummer aan studenten laten horen. Daarna licht ik toe wat voor mij de morele lading in het nummer is. Je vindt het nummer op [YouTube](#) en op [Spotify](#).

Hieronder beschrijf ik wat ik zou vertellen. Het is geen volledig verhaal. Ik schets hier hoe je de morele lading van deze songtekst zou kunnen interpreteren.

'Hold your own' is een Engelse uitdrukking en betekent: je staande houden.

'To maintain your position or condition despite difficulties', zegt *Cambridge Dictionary*. Met deze betekenis in gedachten en dichterlijke vrijheid, zou ik 'hold your own' in dit nummer vertalen met: 'blijf sterk'. Niet met 'houd vol', omdat ik wil aansluiten bij 'maintaining'; je bent al sterk en Kae moedigt je in dit nummer aan om sterk te blijven. Dat is voor mij een ander beeld dan iemand die de moed dreigt te verliezen, aanmoedigen om vol te houden.

Ik lees in *Hold your own* voornamelijk deze morele waarden: moed/volharding, toewijding/liefde en tevredenheid. Het is alsof Kae over deze waarden zegt: blijf je daar sterk voor maken, ook als het moeilijk wordt. Mijn samenvatting en vertaling van de tekst is:

'Als de tijd levens uit elkaar trekt. Als alles vloeibaar wordt en niets zeker is. Als je alleen voelt wat je voelt: blijf sterk. Elke pijn, elke grief, elke scheut van schaamte. Elke dag die je doorbrenkt met een duivel in je hoofd: blijf erbij. Leer de wolven kennen die jou achtervolgen. Ze worden honden die jou je pantoffels brengen. Je kunt niets kopen wat jou weer heel maakt. We zoeken naar geluk in iets wat we in het moment verlangen. Stop met smachten. Blijf sterk. Je hoeft geen nieuwe make-up te kopen. Geen nieuwe outfits. Of potten en pannen om te koken voor interessante mensen. Je bent oké. Het merk geluk is geen geluk. Dus blijf sterk. Haal diep adem op een ijskoud strand. Proef het zout van vriendschap. Merk de beweging van een vreemdeling op. Blijf sterk en geef het door aan anderen.'

5. Samen nadenken uit gedeelde verantwoordelijkheid

Kun je je een situatie voorstellen waarin studenten het verschil begrijpen tussen moraliteit en ethiek? Waarin ze hun morele standpunt kunnen beargumenteren, nadat ze er kritische vragen bij hebben gesteld. Een aantal 'morele woorden' kennen, zoals morele verantwoordelijkheid, en die gebruiken in een ethische reflectie op een issue uit hun toekomstige vakgebied?

Een situatie waarin studenten verschillende ethische theorieën kennen. Theorieën die hen helpen om vanuit verschillende perspectieven naar één morele vraag te kijken. Waarin ze in songteksten morele thema's herkennen en die geëngageerd verwoorden? Kunnen aangeven door welke morele waarden ze persoonlijk en professioneel in beweging komen? Ik zie dat als docent soms voor mijn ogen gebeuren. Zeker niet altijd. Maar het gebeurt en dat is zo fantastisch.

Als al dat moois in meer of mindere mate door studenten is ontwikkeld, is er een basis om in groepsverband een moreel oordeel te vormen. Zoals eerder gezegd gaat ethiek uiteindelijk over goed samenleven. Het is geen individuele zaak. Wat van waarde is in het (samen)leven, ook op de werkvloer, gaat ons allemaal aan. Mede om die reden onderzoek je een morele kwestie bij voorkeur in groepsverband. Zo houd je elkaar scherp en breid je je morele horizon steeds meer uit. Alleen al de poging om het eens te worden over het antwoord op een morele vraag, kan een doel op zich zijn. Dat doel is dan oefenen met ruimdenkendheid en vertrouwd worden met de vele perspectieven van waaruit je naar één kwestie kunt kijken.

Jij kunt als hbo-docent dat morele groeps gesprek leren begeleiden. Met oog voor de kuilen waar je tijdens het argumenteren in kunt vallen. En door niet alleen stil te staan bij de vraag of argumentaties de toets van kritische vragen doorstaan. Maar ook als gespreksbegeleider een beroep te doen op de morele verbeeldingskracht van studenten: Kunnen ze zich gevoelsmatig verplaatsen in alle betrokkenen van een morele kwestie? Wat zijn hun eigen morele gevoelens en intuïties bij 'het verhaal'? Wat zegt hun geweten?

Voor filosofe Hannah Arendt (1906-1975) is zorgvuldige oordeelsvorming een morele verantwoordelijkheid. Sterker nog, uit *niet willen* of *niet kunnen* oordelen ontstaan morele schandalen. Arendt doelt niet alleen op oordelen, maar ook op handelen naar je oordeel. 'Wie oordeelt, neemt zijn verantwoordelijkheid voor de wereld en geeft blijk van *amor mundi*, van liefde voor de wereld', aldus Arendt.

Ethiekonderwijs zou zorgvuldige morele oordeelsvorming mijns inziens moeten bevorderen. Ook zou het moreel handelen door studenten in beroepssituaties moeten aanmoedigen, met gevoel voor de omgeving. En met werkvormen waardoor studenten willen handelen naar morele waarden. Ik hoop dat ik enig licht heb geworpen op manieren waarop *alle* hbo-docenten ethiek in hun onderwijs kunnen integreren. Zo wordt ethiek in het hbo een gezamenlijke verantwoordelijkheid.

Afsluiting

Wil je lezen hoe je als hbo-docent een moreel groeps gesprek kan aanpakken? Volgens welke gespreksfasen? Wil je suggesties over constructief reageren op kromme redeneringen en hoe je als gespreksbegeleider aandacht hebt voor de morele verbeeldingskracht van studenten? Wil je meer lezen over de voorgaande paragrafen in deze whitepaper? Je leest het in mijn *Handreiking Ethiek. Wenken voor het integreren van ethiek in het hoger beroepsonderwijs*. De bronnen waarop ik mij in deze whitepaper baseer, zijn te vinden in de literatuurlijst van mijn *Handreiking*.

Bekijk de [Handreiking Ethiek](#)